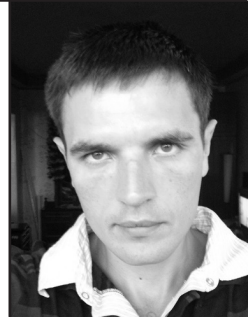

Ярослав Антонюк

*Кандидат історичних наук,
співробітник Галузевого державного
архіву СБ України*

У статті досліджено особливості протезування зубів у підпіллі ОУН та УПА. Доведено, що незважаючи на небезпеку й обмеженість ресурсів від нього не відмовилися. Зубне протезування було прерогативою керівників підпілля та його оточення. Нерідко матеріалом для нього слугували російські рублі, виготовлені із золота п'ятисотої проби. Операції намагалися проводити легальним шляхом. При цьому вигадувалася спеціальна «легенда» й дантист не здогадувався, що здійснює протезування для нелегала.

Ключові слова: підпілля ОУН та УПА, конспірація, зубне протезування, золоті рублі, хромована сталь, підпільні дантисти.

Yaroslav Antoniuk

Prosthetic Dentistry in the OUN and UPA Underground

In this article peculiarities of prosthetic dentistry in the OUN and UPA underground were studied. It was proven that it was not neglected in spite of danger and scarcity of resources. Prosthetic dentistry was a privilege of the underground leaders and their milieu. Frequently, Tsarist Russia's roubles made of 12-karat gold were used as material. Operations were usually performed legally. At that underground workers invented a cover story and dentist had no idea that he was making a denture for an illegal.

Key words: OUN and UPA underground, conspiracy, prosthetic dentistry, gold roubles, chromized steel, underground dentists.

ПРОТЕЗУВАННЯ ЗУБІВ У ПІДПІЛЛІ ОУН ТА УПА

Останнім часом в українській історичній науці почали з'являтися дослідження, здійснені в контексті «історії повсякденності» (від німецького — Alltagsgeschichte; повсякдення). Ця новітня течія є фактично поверненням до історичних традицій минулого, у часи, коли вільні від ідеологічного диктату вчені могли вивчати побут людей минулих поколінь¹. Не оминув цей історичний напрямок і досліджень українського визвольного руху². Він дозволяє поглянути на діяльність підпілля ОУН та УПА з доволі несподіваних сторін та підносить його вивчення на якісно новий рівень.

Однією з таких, досі наукового не відображених історичних проблем, залишається розвиток стоматології в українському визвольному русі. Саме тому стаття ґрунтується на ще не уведених до наукового обігу архівних документах, а також джерелах, опублікованих у багатотомній серії «Літопис УПА». Їх поєднання дозволило здійснити спробу висвітлення ще однієї маловідомої сторінки побутової історії українського визвольного руху.

Невід'ємною частиною розвитку стоматологічної ортопедії в підпіллі ОУН повоєнного періоду була робота протезистів. Відомо, що зубні протези та коронки були у багатьох керівників українського визвольного руху. Провідник ОУН на ПЗУЗ Микола Козак-«Вівчар» мав на нижній щелепі посередині золотий зуб³, а також зліва щелепи — золоту коронку⁴. Референт СБ ОУН Карпатського краю Володимир Лівий-«Йордан» — на передньому зубі

¹ Удод О. *Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства* / О. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* — К., 2004. — Т. 2. — С. 286–313.

² Гавришко М. *Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр.* // *Україна Модерна. Історія та культура читання* — 2015. — № 22. — С. 122–154; Пагіря О. *Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії* / О. Пагіря // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* — 2012. — Вип. 111. — С. 41–43; Пагіря О. *Повсякденне життя вояків Української повстанської армії* — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/newsid=256>; Патриляк І. *Життєвий простір підпілля* — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/zhittyevij-prostir-pidpillya.html>

³ *Архів УСБУ у Рівненській обл.* — Ф. П. — Спр. 67428. — Арк. 21.

⁴ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 16: *Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр.* — К.; Торонто, 2011. — С. 114.

золоту коронку⁵. Референт пропаганди ОУН Карпатського краю Михайло Дяченко-‘Гомін’ — срібну коронку зуба⁶. Фінансовий референт ОУН Крайового проводу «Поділля» ‘Мирон’ — спереду щелепи металевий зуб білого кольору⁷. Командир загону УПА-Північ «Котловина» Степан Коваль-‘Рубашенко’ — два золоті зуби у верхній щелепі⁸. Начальник штабу Військової округи «Богун» УПА-Північ Дмитро Казван-‘Черник’ — у нижній щелепі два вставні зуби⁹. Зв’язковий при штабі Військової округи «Енея» (південна Волинь) ‘Беркут’ — сталеві коронки на двох передніх зубах верхньої щелепі¹⁰.

Більшість із них зробили протезування ще до переходу в підпілля. Наприклад, Галина Коханська втратила два передні зуби ще у підлітковому віці. Автобус, яким вона поверталася з Луцька весною 1940 р., потрапив у дорозі в яму. На той час Галина перебувала біля ручки дверей. Саме вони завдали злочиного удару школярці. У той час дівчині вперше й виготовили зубні протези. З ними підпільниця згодом пережила усі лихоліття перебування в ГУЛАГу¹¹.

Металеві зубні протези були доволі помітною прикметою при ідентифікації зовнішності підпільників. Цим активно користувалися радянські спецслужби. У листопаді 1945 р. в с. Острів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. оперативна група районного відділу НКВД зігнала до школи місцевих дівчат та оглядали їм зуби. На думку підпілля ОУН, вони шукали Ярославу Галючак, яка

⁵ Гльницький В. Функціонування Служби безпеки в Карпатському краї ОУН (1945—1954) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — 2014. — № 24. — С. 299.

⁶ Крайній І. Як сталь без іржі // *Західний вісник*. — 2015. — 20 березня.

⁷ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 15: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1954*. Кн. 2. — К.; Торонто, 2011. — С. 299.

⁸ *Архів УСБУ у Рівненській обл.* — Ф. П. — Спр. 67428. — Арк. 21.

⁹ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 14: *УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи*. — К.; Торонто, 2010. — С. 75.

¹⁰ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допиту заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945*. — К.; Торонто, 2007. — С. 164.

¹¹ Коханська Г. *З Україною у серці. Спомини*. — Торонто; Львів, 2008— С. 278 — (*Літопис УПА. Серія «Бібліотека»*. — Т. 9).

мала золоту коронку¹². Восени 1948 р. в с. Золота Липа Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. співробітники МГБ зібрали місцевих дівчат та оглядали їм зуби. Не маючи фото зв'язкової ОУН Анастасії Твердохліб, вони орієнтувалися лише на опис її прикмет. Серед них — дві срібні коронки на верхніх зубах¹³. З огляду на це, підпільники намагалися приховувати від маловідомих людей свої прикмети. При розмові відверталися, жінки замотували більшу частину обличчя хусткою тощо. Однак, незважаючи на небезпеку бути викритими, учасники мережі ОУН та УПА й в умовах підпілля не відмовлялися від зубного протезування.

Зважаючи на небезпеку відвідування стоматологічних кабінетів та постійну нестачу коштів, ця справа була доволі клопітною та дорогою. Саме тому зубне протезування здійснювалося переважно для керівництва та інколи — його найближчого оточення (заступників, друкарів, охоронців). Приміром, друкарка референта пропаганди Сколівського району ОУН 'Надя' впродовж 1947 р. в одному з міст зробила собі протезування у верхній щелепі. Вставила три зуби з жовтого металу [ймовірно, сталі. — Я. А.] та інші — з білого [ймовірно, сталі. — Я. А.]¹⁴. Згадані операції намагалися проводити легально. Дантисту повідомлялися заздалегідь вигадані факти з біографії пацієнта. Зазвичай, їх не перевіряли й не повідомляли радянським органам держбезпеки. Так, упродовж липня—серпня 1955 р. до зубного техника Люби в с. Квасилів Здолбунівського р-ну Рівненської обл. через день приходив Іван Довбенко-‘Мисливець’. На той час він служив охоронцем останнього провідника ОУН Рівненської округи Анатолія Маєвського-‘Уліяна’. Упродовж півтора місяця ‘Мисливцю’ поставили шість зубів із білого металу [ймовірно, сталеві. — Я. А.]. Два — зліва у верхній щелепі, два — посередині в нижній щелепі та ще два — корінні¹⁵.

З огляду на необхідність посиленої конспірації, керівники підпілля намагалися робити протезування в «симпатиків» ОУН. Приміром, впродовж 26 січня — 2 лютого 1948 р. Роман

¹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 123.

¹³ «Грім». Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. — Торонто; Львів, 2008. — С. 20. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». — Кн. 5).

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 17: Осип Дяків — «Горновий». Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2011. — С. 778.

¹⁵ Архів УСБУ у Рівненській обл. — Ф. П. — Спр.9958. — Т. 1. — Арк. 10-11.

Золота п'ятирублівка, яку використовували підпільники для виготовлення коронок

Шухевич-‘ТарасЧупринка’, в супроводі особистої зв’язкової Галини Дідик-‘Ганни’, кілька разів відвідували квартиру лікаря поліклініки Львівського медінституту Коваля на вул. Леніна¹⁶. Стоматолог здійснив у себе вдома для головнокомандувача УПА рентгеноскопію щелепи та зубне протезування¹⁷. Матеріалом для операції були золоті монети Російської імперії — рублі номіналом 5 і 10 рублів.¹⁸

Цікаво, що вони доволі часто використовувалися підпіллям для протезування зубів. Вартість «п'ятирублівки» від 1897 р. прирівнювалася до 4,31 грамів золота 900 проби¹⁹. Тобто у сплаві містилося 90% чистого золота та 6% міді й 4% срібла²⁰. Дана проба ідеально підходила для виготовлення коронок та мостовидних зубних протезів. Золото в чистому вигляді «м'яке» і порівняно

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 262.

¹⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). — К., 2007. — Т. 2. — С. 507.

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 288.

¹⁹ Золотой червонец — от начала прошлого века до дней сегодняшних (30.07.2008) — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://szhaman.livejournal.com/232618.html>

²⁰ Сколько стоит и как применяется 900 проба золота? — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bee-gold.com/page.php?101>

швидко стирається при жуванні. Натомість сплав 900 проби міцний та добре штампується²¹.

Виділені підпіллям із скарбниці цінності, особливо золоті (царські) «п'ятирублівки» ретельно фінансово обліковувалися. Це засвідчує лист Провідника ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) Миколи Козака-«Плугатора» до члена УГВР, керівника підпільної типографії Ніла Хасевича-«Зота» за листопад 1948 р.: «В одному з попередніх листів Ви згадували, що маєте нагоду поправити зуби. На всякий випадок висилаю Вам сьогодні дві золоті п'ятирублівки, може вони пригодяться при цій роботі, а якщо маєте інший матеріал до направи зубів, тоді вислані Вам дві п'ятирублівки зверніть знову до організаційного депозиту. Коли п'ятирублівки будуть використані, тоді прошу прислати на них квит»²². Імовірно, виконати протезування для «Зота» повинен був його учень Іван Малімон, який ще за часів Другої Речі Посполитої здобув стоматологічну освіту²³. Сама спеціалізація — «Технік» була зафіксована у його псевдонімі²⁴. Також відомо, що до літа 1944 р. Іван Малімон працював повстанським дантистом в с. Борщівка Костопільського р-ну Рівненської обл.²⁵ та підпорядковувався головному дантисту УПА-Північ, єврею за національністю²⁶. Згодом «Технік» займався будівництвом криївок для керівництва Крайового проводу ПЗУЗ, очолював Олицько-Теремнівський терен ОУН. З весни 1950 р. Іван Малімон керував підпільною типографією Житомирської округи ОУН. Загинув він 29 грудня 1951 р., оточений оперативно-військовою групою УМГБ в с. Яроповичі Андрушівського р-ну Житомирської обл.²⁷

В архіві Управління СБ України у Волинській обл. збереглася кримінальна справа на одного з дантистів мережі ОУН — Сер-

²¹ *Матеріали ортопедичної стоматології. Золото в стоматології*— [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://i-medic.com.ua/index.php?newsid=18668>

²² *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 16... — С. 454.

²³ *Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр.* — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 225.

²⁴ *Ішук О., Марчук І., Даревич Д. Життя і творчість Ніла Хасевича.* — Торонто; Львів, 2011. — С. 147 — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека» — Т. 10).

²⁵ *ГДА СБУ.* — Ф. 2. — Оп. 99. — Спр. 1. — Т. 4. — Арк. 221.

²⁶ *ГДА СБУ.* — Ф. 5. — Спр. 67426. — Т. 2. — Арк. 257.

²⁷ *Жилюк В. Антиконтрреволюційний опір ОУН—УПА в повоєнні роки на Житомирщині (1946—1955 рр.)*// *Волинь—Житомирщина.* — 2007. — Вип. 16. — С. 106.

гія Кравчука із с. Гнідава (нині в межах м. Луцька)²⁸. Починаючи з 1947 р. він поставив золоті зуби командирю УПА-Північ Івану Литвинчуку-‘Дубовому’, провіднику ОУН Луцької округи Олександру Савирі-‘Ярошу’, провіднику ОУН Луцького надрайону Григорію Троцюку-‘Верховинцю’ та іншим підпільникам²⁹.

Судячи з протоколів допиту, фах дантиста сімнадцятирічний Сергій вирішив опанувати ще восени 1942 р., аби уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини. Поступив до Луцької школи зубних техніків на чолі з лікарем Ярмолаєвою, та через шість місяців навчання його направили на практику до міської поліклініки, де й залишили працювати. Саме в цей час Сергій придбав бормашину, якою згодом обслуговував підпілля ОУН.

У жовтні 1943 р., з наближенням фронту, він повернувся додому та 31 березня 1944 р. його мобілізували до Червоної армії. Як дантиста, його прикріпили до зубопротезної майстерні стрілецького полку № 3813 в м. Бежиця Брянської обл. (Росія). У грудні 1946 р. Сергія демобілізували. Маючи необхідний досвід, він влаштувався працювати зубним техніком у Гарнізонний госпіталь № 1960 м. Луцька. Восени 1948 р. він важко захворів на тифта був звільнений. Незважаючи на цінну спеціальність, за відсутності необхідних документів нову роботу не вдалося знайти. Лише в травні 1949 р. Сергій влаштувався вантажником бази сільгоспспілки.

Саме в цей час, серпневої ночі 1949 р. до нього додому завітав провідник ОУН Луцького р-ну Дмитро Ремарчук-‘Неситий’ та попросив видалити 4-й та 8-й зуби нижньої щелепи. Якщо перший вдалося легко вирвати, то другий випадково надламався³⁰. Вочевидь, саме за цей випадок він отримав у підпіллі жартівливий псевдонім ‘Аматор’³¹.

Через п’ять днів ‘Неситий’ прийшов до Сергія та, врешті-решт, видалив надломлений зуб. Після цього він вииняв з кишень дві золоті монети номіналом по 5 руб. та запропонував виготовити з них два зуби. Того ж дня Сергій зробив ‘Неситому’ обточку в

²⁸ Антонюк Я. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*. — Торонто; Львів, 2014. — С. 372. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека» — Т. 13).

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 28–29.

³⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 2–110.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 28.

нижній щелепі ікла та 6-го корінного зуба й встановив на них коронки.

Наступну зустріч призначили через два тижні. Цього разу 'Неситий' прийшов разом із дружиною 'Дубового' — 'Катериною'. На той час вона мала здоровими лише передні зуби. Спочатку Сергій поставив 'Неситому' виготовлений із золотих монет міст, а далі видалив підпільниці з верхньої щелепи 2-й та 3-й зуби. Після операції 'Катерина' замовила виготовити їй чотири коронки та десять зубів. Для цього підпільниця видала дантисту три золоті монети по 5 руб., які повинні були піти на коронки. Інші зуби передбачалося виготовити з хромованої сталі. Матеріал для них Сергій купив у магазині хірургії в Луцьку. Наприкінці дантист зробив 'Катерині' гіпсову мірку та домовився про наступну зустріч через два тижні. За цей час Сергій не лише виготовив удома замовлені зуби, а й відточив їх у центральній стоматологічній клініці м. Луцька. Допоміг 'Аматору' у цьому його приятель з армії — дантист Микола Новосад³².

Останнє протезування він провів у 1950 р. підрайонному провіднику ОУН 'Конону' (схід Луцького р-ну Волинської обл. та захід Острозького р-ну Рівненської обл.). На місці колишніх корінних зубів Сергій йому поставив кілька сталевих³³.

Водночас із зубним протезуванням 'Аматор' виконував обов'язки спецзв'язкового Крайового проводу ОУН між Волинською та Рівненською областями. Впродовж 1948—1950 рр. він тричі виїжджав із пакунком підпільної пошти до с. Невірок Корецького р-ну Рівненської обл. та передавав її «пунктовій зв'язковій» Мирославі Ярмолук. Для зв'язку з нею використовувався пароль. Запитання: «Чи можна у вас купити червоних буряків?». Відповідь: «Ні, свині поїли». Далі йшов обмін паролями «Кінь» — «Корова». Крім того восени 1948 р. за завданням 'Неситого' за надані 1100 руб. він придбав у крамницях Луцька три гумові автомобільні камери для переправлення підпільників через р. Стир та радіоприймач «Родина-47»³⁴.

³² Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 114—127.

³³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 191.

³⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 83.

Арештували Сергія 5 вересня 1950 р. за свідченнями схопленого співробітниками МГБ 'Неситого'. Покарання було доволі суворим. Згідно з вироком Військового трибуналу військ МВД Волинської обл. від 20 листопада 1950 р., він отримав за статтями 54-1 «а» (зрада Батьківщині) та 54-2 (збройне повстання) суворе покарання — 25 років виправно-трудових таборів та 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна. Ув'язнення Сергій відбував в Береговому таборі МВД (Норильськ). Рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 21 січня 1955 р. термін зменшили до 10 років. Після звільнення 11 липня 1956 р. Сергій оселився в Луцьку на вул. Декабристів. Рішенням прокуратури Волинської обл. від 28 лютого 1992 р. його реабілітували³⁵.

Отже, аналізуючи зубне протезування серед учасників мережі ОУН та підрозділів УПА, можна стверджувати, що воно не було рідкістю. Переважно, дані стоматологічні операції вони здійснили легально, ще до вступу у підпілля. Металеві зуби були помітною прикметою при ідентифікації зовнішності підпільника. Цю обставину активно використовували радянські органи держбезпеки.

Незважаючи на небезпеку та труднощі, зумовлені життям у підпіллі, учасники мережі ОУН та УПА навіть у таких умовах здійснювали зубне протезування. З огляду на обмеженість ресурсів, воно, переважно, було прерогативою керівництва підпілля та його найближчого оточення. Найчастіше матеріалом для виготовлення зубних протезів та коронок слугували монети Російської імперії номіналом 5 руб. Будучи виготовленими із золота 900 проби, вони ідеально відповідали вимогам стоматологічної ортопедії. В інших випадках використовувалася хромована сталь. Виділені підпіллям зі скарбниці цінності, особливо золото, ретельно обліковувалися.

Операції з протезування намагалися здійснювати легально, використовуючи заздалегідь продумані «легенди». Зазвичай дантист навіть не здогадувався, що лікує зуби учаснику підпілля. Лише вище керівництво обслуговували стоматологи-протезисти, які були учасниками мережі ОУН. Частина з них перебували на нелегальному становищі та виконували низку інших завдань під-

³⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 130—135.

підля, які не були пов'язані зі стоматологією — забезпечували зв'язок, виготовляли та розповсюджували оунівську пропагандистську літературу, входили до складу боївок. Як і багато інших учасників мережі ОУН та УПА, вони гинули в сутичках із ворогом або отримували тривалі терміни тюремного ув'язнення.